

У ГЛИБ ВІКІВ

Сергій Лен'явко

●

УЧАСТЬ КОЗАЦТВА У МОСКОВСЬКІЙ ВІЙНІ СТЕФАНА БАТОРІЯ

Одна з найважливіших сторінок початкової історії українського козацтва припала на правління польського короля Стефана Баторія. Шанувальникам української старовини він добре відомий як автор так званої козацької реформи 1578 року. Саме відтоді козацькі літописи і більшість науковців ведуть відлік існування козацького війська в Речі Посполитій. Ця реформа достатньо повно досліджена в історіографії. Серед іншого, вчені завжди звертали увагу і на її чисто прагматичні причини — у 3578 році Стефан Баторій готувався до війни з Московією. Йому потрібно було будь-яким чином збільшити свої військові сили, а також забезпечити нейтралітет, а ще краще — допомогу з боку Кримського ханства. Досягнути ж останнього було неможливо без вирішення козацької проблеми. Завдяки вжитим заходам частина козаків потрапила на державну службу, інша, значно більша частина, пішла на Московську війну в якості волонтерів, а на кримському кордоні козацтво на кілька років дало спокій татарам.

Московська війна Стефана Баторія майже невідома нашому читачу. І це не дивно. Російська і радянська історіографії намагалися замовчувати цю війну, у якій Московія зазнала найбільшої поразки за все XVI ст. А про участь у ній козаків маємо лише короткі згадки в українській історіографії.¹ Пропонована стаття ставить своїм завданням заповнити цю прогалину в наших знаннях з історії козацтва.

У 1560-х роках, за правління Івана Грозного, Московська держава розпочала новий етап територіальної експансії на Велике князівство Литовське, яке обіймало землі сучасної Литви, Білорусії і більшої частини України. Це було продовженням давньої суперечки за давньоруську спадщину, на яку претендували обидві держави. У 1563 році московські війська взяли одне з найбільших міст Білорусії—Полоцьк. Щоб устояти під ; натиском московської агресії, Вел. кн. Литовське пішло на об'єднання з польським королівством і у 1569 році була утворена Річ Посполита. Та Іван Грозний не заспокоювався. Ще з 1558 року він вів наступальні дії на території Прибалтики і до 1577 року майже повністю її окупував. Для порятунку слабкі місцеві правителі визнали владу Польщі, а подекуди і Москви, чим вкрай загострили ситуацію. Захоплення Москвою Прибалтики розглядалося в Речі Посполитій як вкрай загрозливі події.

Саме у цей час і розпочинається правління Стефана Баторія (1576 — 1586). Він був угорським князем і був обраний на польський трон як здібний військовий і політичний діяч. Головна умова, яка була поставлена йому під час обрання на короля польсько-литовською шляхтою, — відвоювати втрачені внаслідок московської експансії землі. Король дотримався своїх передвиборних обіцянок. З 1579 до 1581 року він вів війну з Москвою, яка в історичній літературі має назви Московської або Інфлянтської (Інфлянти — Прибалтика) війни Стефана Баторія. За цей час королівське військо провело три великі військові кампанії. Стефан Баторій не став вести дії у самій Прибалтиці. Він використав ту географічну обставину, що Московію можна відрізати від Прибалтики по лінії Полоцьк-Псков. Відповідно, у перший рік війни він звільнив від московитів Полоцьк, на другий — зайняв Великі Луки та ряд інших московських замків, а на третій — здійснив похід на Псков. Лише у 1581 році Баторій не зміг до кінця виконати поставленої мети — взяти Псков. Але це вже не мало особливого значення, оскільки Іван Грозний визнав свою поразку і відмовився від Полоцька і Прибалтики. Стефан Баторій мав намір і далі продовжувати війну з Москвою — за Смоленські і чернігово-сіверські землі, але польський сейм, побоюючись посилення королівської влади, не дав на це згоди.²

Такою була загальна картина Московської війни Баторія, активну участь у якій взяло і козацтво. Але перед викладом фактів треба зрозуміти ще одне вступне зауваження. У 1570—1580-х роках поняття «козак» мало кілька значень. Найближчі нам — «низові козаки» (пізніше вони стали називатися запорожцями), які ще не були достатньо оформлені організаційно і діяли окремими загонами і козаки-реєстровці — «ті, що за гроші служать». З ними тісно змикалося надвірне козацтво українських магнатів, яке набиралося військового досвіду на дніпровському Низу. Крім того, джерела неодноразово згадують «литовських» (білоруських) козаків з Орші, Вітебська та інших прилеглих до московського кордону місцевостей Білорусії. Однак є всі підстави для твердження, що ці «литовські» козаки були частково низовими козаками, або походили з єдиного білорусько-українського придніпровсько-прийнятського джерела поповнення козацтва. Власне, якщо говорити про другу половину XVI ст., то мова може йти тільки про єдине українсько-білоруське козацьке середовище. Саме ці категорії козацтва і є предметом нашого розгляду. Поряд з тим, термін «козак» відтоді став досить широко вживатись і для позначення окремого роду польсько-литовського війська. Це була легка, споряджена «по-козацьки» кіннота в шляхетському війську. Ці останні козаки у більшості випадків не мали до самодіяльного козацтва ніякого відношення.

Згідно з королівською постановою реєстровий козацький полк було набрано в листопаді 1578 року. Офіційним старшим козацтва став черкаський староста Михайло Вишневецький, а його заступником (поручником) Ян Оришовський. Перше завдання реєстровці мали отримати навесні 1579 року. Стефан Баторій наказав Михайлові Вишневському зібрати козаків до Черкас. Вишневецький виконав наказ короля. Але обіцяних козакам грошей, які мав привезти Янчі Бегер, не було. Тому, трохи зачекавши, козаки пішли на Низ для звичних промислів.³ Тобто, як ми бачимо, реєстровці спочатку поставилися до справи короля досить скептично і дуже прагматично.

Інша річ — козаки-волонтери, які і в попередні роки вже діяли в Білорусії. На початку воєнної кампанії 1579 року козаки під керівництвом Франциска Сука взяли два замки — Красне і Кашчяни (?), пробравшись до них вночі через стіни по драбинах. У Красному вони знайшли великі запаси, але наступної ночі самі зазнали нападу московського загону. Замок було спалено. На пострах королівському війську московити пустили трупи по Двіні. За хроністом Матвієм Стрипков-

ським, ці події відбувалися ще напередодні війни у січні, було взяте ще й Ситно, всюди разом діяли «рицарство і козаки Литовські і Руські»⁴ («руські» у такому контексті означало — українські).

Облога самого Полоцька була довгою і важкою. Уже на початку війни було вірно визначено ахіллесову п'яту московської оборони — стіни московських укріплень були дерев'яними і їх можна було, запалити. Тому головні зусилля королівського війська були спрямовані, на підпал стін Полоцька. їх обстрілювали розпеченими ядрами, під них підкладали просмолене дерево та інші горючі та вибухові матеріали. Але обложеним довгий час вдавалося гасити всі пожежі. Лише 29 серпня один з волонтерів — «котлярчик зі Львова» зумів підпалити стіну так, що вогонь став швидко розповсюджуватись і випалив значну частину міських укріплень. На наступний день гарнізон Полоцька здався. Полонені були, відпущені з миром, але під час відходу на їхню колону вночі напали «гультьяйство» і козаки, і ті мусили розбігтися по лісах. Королівське військо взяло в Полоцьку тридцять вісім гармат, триста гаківниць, шістсот довгих рушниць та інше військове спорядження. У місті Баторій залишив сильний гарнізон кількістю до однієї тисячі чоловік, причому серед них було триста піших і сто кінних козаків.

Під час облоги Полоцька військові дії велися і під Туровлем. Туди було направлено козаків з гарматами. Один штурм було відбито, але згодом козаки прийшли вдруге і взяли замок. (За повідомленням хроніста Рейнольда Гейденштейна, цими козаками командував Мартин Кура). Після Полоцька частина війська під командуванням польного гетьмана, подільського воєводи Миколи Мелецького і брацлавського воєводи, покровителя козацтва Януша Збарзького рушила до замку Сокил, його штурм був особливо кривавим. А закінчилася кампанія 1579 року здачею московського замку Суша. В Полоцьку — центрі відвойованих земель — король залишив воєводу і з ним — Франциска Сука «Козака».

Одночасно з королівським військом на Смоленщині діяв оршанський староста, один із організаторів придніпровського козацтва 1560—1570-х років, Філон Кміта. Маючи під рукою кілька тисяч чоловік, у тому числі «українних козаків немало», він випалив дві тисячі сіл. Вже пізньої осені на Сіверщину вибрався київський воєвода, теж давній покровитель козацтва князь Костянтин Острозький з сином Янушем та Михайлом Вишневецьким. Острозький зібрав «своїх надворних козаків, яких мав досить і добровольців загальною чисельністю кілька тисяч чоловік». А у Михайла Вишневецького мали бути під рукою і реєстрові козаки. Не маючи гармат і достатньої кількості піхоти, Острозький не наважився штурмувати добре укріпленій Чернігів. Його загоны розійшлись аж до Стародуба і Почепя, вибираючи велику здобич.⁵

Таким, чином, військові дії велися по всій лінії кордону Речі Посполитої і Московії. Інформація щодо участі козаків у першій кампанії Стефана Баторія обмежена, але обмежена і джерельна база. Є згадка, що при королівському війську під Полоцьком знаходились і «низові козаки» під проводом Матвія Самоватого і Миколая, але про їхні дії конкретніше нічого невідомо. Можливо, що вони входили, до великого козацького з'єднання, яким керував Франциск Сука, хоча схоже, що у того зібралось в основному білорусько-литовське козацтво. Справедливо припустити, що основна частина козаків з України знаходилась у військах Костянтина Острозького і, частково, Філона Кміти.

Взимку 1579—1580 років воєнні дії продовжувалися в обмежених розмірах силами прикордонних урядників, за участю козаків. На початку 1580 року «полоцькі козаки» Франциска Сука взяли замок, Нішарди і під керівництвом Миколи Жебжидовського зробили невдалу спробу

взяти Усвати. Цікаво, що для цього походу Жебжидовський полишив свою жовнірську роту, а виправився в рейд саме з козаками.

У липні 1580 року, нарешті, вибралося в другий похід і королівське військо. На початку кампанії відбулася військова рада у Чашниках. Було вирішено йти на Великі Луки — стратегічно важливий замок між Смоленськом і Псковом. Тоді ж було проведено і огляд війська. Польський хроніст Гейденштейн описує озброєння легкої кінноти — козаків і вказує, що на відміну від попередніх часів замість луків і стріл вони мають на плечі рушницю і в сідлах пістолі, а при боку звичний меч (шаблю). У даному випадку не має особливого значення, яку категорію «козацтва» описував хроніст, оскільки козаки і в козацьких ротах шляхти, і в самодіяльних загонах були озброєні приблизно однаково. У війську знаходилося також багато охочих людей, які зібралися, за словами хроніста, з віддалених земель Корони, а такими землями для Корони (Польщі) були насамперед землі українські.

Король видав спеціальні артикули, якими регулював порядок у війську. Про козаків у них ще не згадувалося, але спеціальний параграф було відведено «пиклуванню». Це поняття включало в себе розвідку, охорону, службу по забезпеченню продовольством, тобто справи, на яких стало спеціалізуватися саме козацтво. Все це мало робитися тільки з дозволу гетьмана.

Ціла низка цікавих для нас подробиць походу 1580 року знаходиться в щоденнику польського магната Лукаша Дзялинського, який командував авангардом королівського війська, і в листах гнєздинського каштеляна Яна Зборовського до брата — краківського воєводи Петра Зборовського.⁶

Військова кампанія розпочалася досить пізно, у серпні. 3 серпня Лукаш Дзялинський йшов попереду війська «при козаках» Демка і Сверчовського. Попереду був перший московський замок — Веліж. Гетьман Ян Замоїський вислав в обхід міста «знаних козацьких отаманів Микиту і Бірулю», які тільки-но прибули з-під Смоленська, звідки встигли зробити рейд в Московію. Вони переправилися за річку Двіну і перекрили дорогу до Великих Лук. Козацький загін, який налічував п'ятсот чоловік, окопався за містом. Для зміцнення їх позицій і обстрілу фортеці козакам було дано віз сміговниць і віз гаківниць (дрібнокаліберні гарматки). Згодом Дзялинський згадував, що це були «пограничні» козаки, а на їх чолі було поставлено Остромецького. Козаки швидко відзначилися тим, що раптовим нападом розбили московський загін і спіймали важливого язика — боярина. Той розповів, що в замку знали тільки про підхід козаків, але не підозрювали про наближення королівського війська. Веліж було взято досить швидко — гарнізон здався після того, як вдалося спалити дерев'яні укріплення. Бойові дії перемістилися до Усвят. Тут козаки перехопили посланця до замку та забрали на паші московських коней. Усвати також стали легкою здобиччю наступаючих.

У зв'язку з небезпекою московських диверсій Дзялинський ввів у своєму полку сильну нічну сторожу, яку мали відбувати козаки, а також гусари і піхота. 20 серпня він направив у пошуках язиків двадцять козаків Сверговського. 22 серпня козаки мали велику сутичку з московськими татарами. Обидва загони промишляли «по-козацьки» і зіткнулися випадково. Козаки стали відступати, а потім під лісом відкрили рушничний вогонь і у бою захопили знатного татарина (у хроніста Мартина Бельського — московського боярина, який вів татар). Козаків очолював якийсь Вінцентій (?), бо саме йому приписали захоплення язика. Можливо, що саме цю подію, але дещо інакше подає Ян Зборовський. Він писав, що козаки князя Острозького розбили загін татар чисельністю сто п'ятдесят чоловік і чотирьох татар взяли в полон. Разом з людь-

ми Острозького знаходилась і рота Голубка — двісті козаків з довгими рушницями на добрих конях. Гейденштейн уточнює цей епізод, вказавши, що бій відбувся під час рейду козаків до Великих Лук.

26 серпня королівське військо рушило до Великих Лук. Попереду, перед авангардом, знову йшли козаки Сверговського і Димка, а по ліву руку «піші козаки і Біруля з тридцятьма козаками». На наступний день авангард вийшов до московського замку. Дзялинський сходу організував психологічну атаку — його полк у розвернутому порядку під прапорами і музику дійшов майже до стін міста. Попереду їхали козаки, за ними — гайдуки і гусари, а по боках йшла піхота. Згодом прибув і король, який влаштував огляд війська, можливо, теж з метою психологічного тиску на противника. Серед польських, литовських, угорських і німецьких частин не губились і різні категорії козацтва. Так, наприклад, у полку Яна Зборовського були роти Темрюка (піхота) і тербовлянського старости Якуба Претвича, при яких згадуються козаки. Зборовський уточнював, що Претвич — волонтер, а значить його люди — теж були волонтерами з українських земель. Очевидно, що і в почтах інших урядників і магнатів з українських земель було багато волонтерів, а серед них — козаків. Незабаром тут же, під замком, «литовські козаки» спіймали десять в'язнів.

Розпочалась облога Великих Лук. Основним способом примусити противника до здачі і тепер вважався підпал дерев'яних укріплень. Король обіцяв добру винагороду тому, хто це зробить. У війську на напівлегальному становищі знаходився відомий авантюрист, майбутній гість козацтва на Запорозжі, Самуїл Зборовський. Він попросив короля зняти з нього баніцію (позбавлення прав), але той відповів, що зробить це тільки у тому випадку, якщо Зборовський відзначиться при штурмі. Зрештою і цей замок було підпалено, а польського підданого, якому це вдалося зробити, король nobilitував. Гарнізон здався, однак справа закінчилася різнею і мародерством переможців, розпочатою угорськими найманцями в помсту за своїх товаришів, чого не міг зупинити і Ян Замоїський. Все закінчилося тим, що від пожежі підірвався пороховий склад і загинуло багато людей з обох боків.

Польське командування не могло зрозуміти пасивної поведінки Івана IV. Маючи велике військо, він стояв осторонь і майже не втручався в події. Тому поляки чекали якогось підступу. Король і гетьман безперервно направляли козаків (роти Сверговського, Темрюка та ін.) вглиб московських земель для розвідки. 14 вересня козаки Януша Острозького мали бій з противником. У пошуках провладства вони відійшли далеко від основного війська. Потім у певному місці було залишено обоз і сорок чоловік для його охорони, а інші сорок чоловік поїхали далі, але зіткнулися з московськими татарами. Цих татар було розбито, та в запалі козаки не помітили, що їх заманювали в пастку і навели на інший, великий татарський загін. Тепер вже вони були змушені відступати, але відірватися від противника не змогли. Козаки засіли в якомусь селі і відстрілювалися з «довгих рушниць», але майже всі були перебиті. Дізнавшись про це, король виправив за татарами погоню. Цей епізод викликав жваве обговорення і привів до зміни тактики у пошуках продовольства. Тепер цим мали займатися великі заго-ни, чисельністю до тисячі чоловік кожний.⁸

Неподалік від Великих Лук знаходилося ще два московські замки — Торопець і Заволоч. 19 вересня під Торопцем стався великий бій, у якому Януш Збараський розбив москвитів. У ньому брали участь Самуїл Зборовський, Микола Язловецький, Станіслав Жолкевський та ін. Язловецький, майбутній офіційний патрон козацтва, мало не загинув, але його врятував Жолкевський, майбутній гетьман Речі Посполитої. Того ж дня в ставку надійшла приємна новина від Філона Кміти.

Оршанський староста, маючи близько двох тисяч чоловік піхоти, шляхти і козаків, розбив восьмитисячне московське військо. Бельський називає всіх людей Кміти козаками і розповідає, що вони пустошили Смоленщину, мали кілька успішних боїв, але зрештою мусили з боями відходити перед переважаючими силами противника.

Південніше від Філона Кміти восени 1580 року діяли низові козаки на чолі з Яном Оришовським. Вони спалили кілька міст і замків Сіверщини, дійшли аж до Стародуба, потім спробували взяти штурмом Почеп і відійшли, маючи велику здобич. Похід реєстровців дістав високу оцінку польського командування. Свідченням цього є досить оперативна виплата їм грошей і сукна за кілька місяців, здійснена у березні 1581 року. Завдяки цій прозаїчній справі було зроблено «попис» (реєстр) козаків, які вернулися з походу на Московію. Він є першим відомим нам своєрідним «паспортом» козацтва, у якому записано п'ятсот тридцять чоловік. Похід кінця 1580 року був єдиною самостійною виправною реєстрового козацького полку на Москву за роки війни Стефана Баторія. Більшу ж частину часу реєстровці знаходилися на дніпровському Низу, слідкуючи за татарами.⁹

На початку жовтня козаки брали активну участь у здобутті Заволочі. За рішенням ради ротмістрів козаки Сверговського і Димка перекрили шляхи сполучення міста, пустошили околиці і ловили язиків. Падінням Заволочі закінчилася кампанія 1580-го року. Але прикордонна війна не затихала. Взимку 1580—1581 років Філон Кміта ходив до Старої Руси, а козаки Курчі і Голубка спалили Холм. Згодом, у відповідь на напад московитів на околиці Могильова, король виправив у рейд на московські землі козаків Радзивілла.

Зима 1580—1581 років минула у переговорах між польськими і московськими дипломатами. Москва погоджувалася віддати більшу частину Інфлянт, окрім східної — з центром у Дерпті (Таллінні). Однак Стефан Баторій висунув категоричну вимогу — уступити Інфлянти повністю. Позицію короля підтримав сейм. Тому було ясно, що війна буде продовжена. Але збори королівського війська надзвичайно затяглися. У цей час різні загони козацтва несли прикордонну службу як на московському, так і на південних кордонах Речі Посполитої. У червні 1581 року до Вільна прибув татарський посол, який скаржився на свавільства козаків на Придніпров'ї. Король відповідав, що це робиться без його відома. Послу запропонували поїхати до Черкас і там разом з королівськими чиновниками розслідувати «наскільки винні козаки». Цим Баторій продемонстрував, що не приймає на віру інформацію татар. Згодом з Низу повернувся королівський дворянин Косс, який розповів про випадок з двома кримськими царевичами, спійманими козаками на переправі через Дніпро. Косс привіз лист Оришовського з поясненням ситуації. З нього випливало, що царевичі здалися самі; просяїв відправити їх до султана або допомогти сісти в Криму; хан хоче їх вбити і послав до козаків мурз з обцяною дати за царевичів сімдесят тисяч червоних злотих і чотириста сорок чотири атласних кафтанів, а якщо козаки їх видадуть, мурзи мали доручення відразу їх вбити; козаки віддали царевичів до Черкас князю Михайлові Вишневецькому.

В оточенні короля зміст листа Оришовського і вся справа були добре відомі. За висновком Косса козаки були ні в чому не винні. Вони натрапили на царевичів на дніпровській переправі, коли ті тікали з Криму. У відповідь король дав наказ черкаському старості Вишневецькому тримати їх у Черкасах до особливого розпорядження. Тоді ж значного розголосу набула справа шляхтича Невенгловського, спійманого козаками, коли він тікав із сім'єю до Москви. Пізніше його звинуватили у державній зраді і стратили. 13 липня козак з Мстислава приніс до королівського двору звістку про бої під цим замком. У докумен-

тах згадується, що у жмудського старости був козацький загін, який налічував сто двадцять чоловік.

Нарешті королівське військо було зібрано для походу на Псков. Про перебіг цих подій найдокладніша інформація міститься у щоденнику королівського секретаря Станіслава Піотровського.¹⁰ Перед початком псковського походу король знову видав «Артикули» — правила поведінки «всьому війську і всім, хто поступив до війська». Вони чітко розподіляли військо на дві частини — тих, хто утримувався за плату і волонтерів. Артикули передбачали порядок руху війська, заходи по підтримці дисципліни, процедуру військового суду, порядок постачання продовольства, характер стосунків з місцевим населенням та ін.

На відміну від Артикулів попередніх років, тут козакам вже було присвячено окремий параграф. Це можна пояснити значним збільшенням кількості козацтва у королівському війську. Постійні заклики уряду до участі у війні всіх добровольців, слава про перемоги Баторія і надія на добру здобич, все це сприяло поповненню козацьких рядів. Очевидно, що досвід кампаній попередніх років показав командуванню важливу роль козацтва у цій війні. В артикулах вказувалося, що «всі козаки, які добровільно йдуть на неприятельську землю» повинні діяти не безладно, а мають зібратися під командою того, кому це доручено, а хто ходить без відома командира, буде страчений відсіченням голови. Таких свавільців наказувалося ловити і вести до гетьмана. Також козацькі ротмістри не повинні були приймати до себе людей з інших рот. А якщо хто приймав якогось слугу або втікача-пахолка, то втікач мав бути страчений відсіченням голови, а той, хто його прийняв, мав бути покараний по розсуду короля або членів військової ради.

І цього разу воєнну кампанію розпочали козаки. Вони зайняли Красногородок, звідки дошкуляли московитам. Потім королівське військо здобуло Воронеж. Лише наприкінці серпня королівське військо досягнуло мети походу — Пскова. В авангарді йшов Януш Збараський із власним полком і почтом. Князь відразу скористався улюбленим козаками методом ведення воєнних дій. Він залишив угорську піхоту в кущах для засідки, а сам з невеликим супроводом поїхав наперед, щоб виманити противника з міста. Московити спіймалися на цю хитрість. Служили московські татари кинулися на Збараського, той швидко відступив, але угорці стали стріляти раніше, ніж потрібно, і татари відступили без втрат.

Розпочалася виснажлива облога. За даними польського історика К. Рурського, польсько-литовське військо налічувало до сорока тисяч чоловік, тоді як у Пскові гарнізон разом із боєздатним населенням складав до п'ятдесяти тисяч, а всього у царя було до трьохсот тисяч чоловік. Цікаво, що одним із найактивніших захисників Пскова був козацький отаман Михайло Черкашанин, завербований московським урядом на службу ще задовго до цієї війни. Стефан Баторій сам керував військовими діями, а головним у таборі (фактично своїм заступником) поставив князя Януша Збараського. У перші дні облоги до табору прибув турецький посол, який поставив вимогу видачі захоплених козаками кримських царевичів. Король відмовився їх видати, пояснюючи, що ще не до кінця розібрався з цією справою і повернеться до неї після закінчення походу. Але одночасно він просив султана посадити одного з цих царевичів на кримський престол. Тримаючи в руках царевичів, Баторій зберігав додатковий засіб впливу на Крим на час ведення війни.

Після облаштування війська і належної підготовки, 8 вересня відбувся перший штурм Пскова. Угорцям і полякам вдалося взяти дві башти оборонних укріплень, але зрештою і їх довелося покинути. 9 вересня, готуючись до нового штурму, командування вирішило залучити до нього і піших козаків. Однак в цілому стало зрозуміло, що цього разу

воєнна кампанія затягнеться надовго. Добре укріплений, оточений кількома рядами кам'яних мурів Псков взяти штурмом було майже неможливо. Тому зрештою було вирішено перейти до тривалої облоги.

21 вересня до короля були приведені полонені, захоплені козаком на ім'я Залізо аж під Новгородом. (Залізо відзначився і пізніше, коли під кінець жовтня спіймав московських гінців із Пскова, які змогли таємно пройти через польський табір. У цьому епізоді було вказано — «Залізо, литвин»). А наприкінці листопада «козацький ротмістр Залізо» проводив польських послів до Ями Запольської). У ці ж дні згадуються козаки Радзивілла, які мали бійку з жолнірами з роти відомого дебошира Стадницького. 22 вересня до ставки надійшла новина, що московити розбили «наших козаків на трьох стоянках», так що з чотирьохсот п'ятдесяти чоловік ледве врятувалися сто.¹¹ 27 вересня мав місце цікавий епізод, який ілюструє побутову сторону війни. Двоє італійців, які перебували у королівському війську, купили у козаків, можливо, за попереднім замовленням, двох дівчат, давши за кожну по рушниці, але потім останні підняли крик і їх відпустили. 28 вересня козацькі дозорці зустріли слугу папського посланця Поссевіно, який знаходився при царі, а тепер їхав з посередницькою місією до короля. Довготривала війна була обтяжливою для обох сторін, насамперед, польської. З цього приводу Піотровський розсудливо зауважив: «Тепер тут кожний може легко зрозуміти, що війну легко розпочати, але важко закінчити». Невдовзі прибув і сам Поссевіно та розпочалось обговорення можливих умов миру.

Одночасно з діями польського війська на півночі загони волонтерів здійснювали самодіяльні виправи на Московію на всьому протязі східних кордонів Речі Посполитої. Вибрався з козаками у такий похід і Михайло Вишневецький, натоді вже і київський каштелян, тобто сенатор Речі Посполитої. Він особисто, захопивши з собою королівського дворянина Косса, їздив на Низ, звідки зібрав «все рицарство низове» і також «той почет людей, які за гроші» служили королю. Долучивши до них своїх слуг і всіх охочих, Вишневецький зібрав разом тисячу п'ятсот вісімдесят чотири чоловіка. Цей загін човнами і кіньми піднявся вверх Дніпром до Чечерська. Дорогою до нього приєдналися інші волонтери — річицький і овруцький старости, слуги гомельського старости, київський чашиник та пропойський підстароста. Тобто, це були урядники майже всіх придніпровських старосте. Кожний з них мав власні почти (наприклад, річицький староста Ярош Зиземський — двісті чоловік). Відповідно, військо Вишневецького зросло ще, принаймні, на півтисячі чоловік. Судячи з тексту листа Вишневецького, аж тоді до походу приєднався Ян Оришовський, «поручник понизовський».

15 серпня від Чичерська Вишневецький рушив у московські землі і відразу заглибився аж до Трубецька (Трубчевська) на Десні. Замок було взято штурмом і спалено. За словами Вишневецького, було знищено кілька тисяч чоловік противника, правда неясно, з мирним населенням, чи ні, а також взято великий полон разом з воеводою Григорієм Радзиловим. Від Трубецька, по-татарськи розпустивши людей «в заго-ни», князь рушив на захід. Московські воеводи прилеглих замків — Путивля, Новгорода-Сіверська, Стародуба, Рильська, Брянська, Почеп і Орла зібрали кількатисячний загін стрільців, дітей боярських і донських козаків отамана Стефана Модиванина (Молдованина?). Вони наздогнали Вишневецького на переправі через річку Судость. Трапилась і зручна нагода для атаки — почти старост переправилися через річку, а козаки залишилися ночувати на іншому боці. Московське військо зне-нацька напало на шляхту, але та не розгубилася і відбила напад. З-за ріки на допомогу поспішили і козаки. Московити були розбиті і, за словами Вишневецького, на полі бою залишилося півтори тисячі москов-

ських трупів. Затим військо Вишневецького уже без пригод спокійно повернулося в межі Речі Посполитої до Брагіна. 8 жовтня, звітуючись про свій похід, князь просив Яна Замойського винагородити учасників і, окремо, зважити на потреби «низового товариства», а також тих козаків, які служать за гроші. Тобто, князь чітко ділив козацтво на дві частини. При цьому Вишневецький направляв свого слугу Андрія Скажевського з тим же проханням і до короля.¹²

Ще більший, ніж Вишневецький, рейд до московських земель здійснили син віленського воєводи Радзивілл і Філон Кміта. Маючи до семи тисяч чоловік, вони вирушили на пошук противника з наміром дати йому відкриту битву. Колона рухалася на схід наступним чином. Посередині йшли головні сили з обозом, а по боках на сім-вісім миль наліво розходилися козаки, а направо — литовські татари. Пустошачи вдень околиці, вони на ніч повертались із здобиччю до табору. Так литовське військо пройшло Ржев і зупинилось аж над Волгою. Московити уникали великих боїв, а тільки влаштовували невеликі засідки. Як виявилось, цар заборонив вступати в битву, оскільки боявся поразки. Через Волгу, до Стариці, де перебував Іван Грозний, Радзивілл направив козаків. Цар спостерігав пожежі навколишніх сіл, але залишався бездіяльним. Це виглядало особливо дивним, оскільки за джерелами і російською літературою (наприклад, у В. Ключевського¹³), під рукою царя знаходилося до трьохсот тисяч чоловік. П'ять днів Радзивілл стояв над Волгою, кидаючи своєю присутністю виклик царю, але марно. Тоді він пішов до Холма, Старої Русі, а звідти — до Пскова. Козаки ж залишилися в різних місцях, зокрема в Опочці. Вони постійними нападами тероризували ворога. Згодом московські татари підстерегли момент, коли козаки розійшлися з замку і зайняли його, але потім були вибиті козаками, які повернулися. На підкріплення Радзивілл направив до них нових козаків.¹⁴

16 жовтня козаки принесли в ставку розвідінформацію про московський загін в сімсот чоловік. 19 жовтня козацький ротмістр Павло, який, маючи шістдесят чоловік, промившляв аж за сорок миль від Пскова, розбив якийсь загін противника і взяв в полон дрібного московського князя. Ці козаки теж знаходилися в підпорядкуванні Радзивілла, бо саме він мав представити полонених королю. Але це могли бути не литовські частини, а козаки в оперативному підпорядкуванні Радзивілла, бо в його розпорядженні знаходились і польські роти Іордана Спітка, Жебжидовського та Ожельського, у якого теж, схоже, були під рукою низові козаки. 24 жовтня загін із шестисот козаків знову зібрався йти рейдом в московські землі і одержав на це дозвіл особисто у короля.¹⁵ У цьому випадку ми бачимо, що козаки діяли у повній відповідності з королівськими артикулами — проявляючи власну ініціативу, все ж узгоджували її з командуванням. Можна також зауважити, що цей козацький загін діяв окремо від козаків Радзивілла, оскільки тоді б вони не зверталися до короля в обхід свого патрона. Під Псковом козаки також брали участь у невдалому штурмі Печорського монастиря.

Наприкінці жовтня, з настанням холодів, у польському війську виникли серйозні організаційні проблеми. Військо було втомлене, почало замерзати, а на додаток, ще й не отримувало плати. Піотровський з цього приводу писав: «Воювати нам хочеться, а грошей дістати не можемо». Розпочалися пошуки винних — багато хто звинувачував у невдачах Яна Замойського як непрофесійного військового і той навіть хотів зректися гетьманської булави.

З листопада, коли розпочався активний переговорний процес, козаки виконували важливу службу супроводу послів і гінців. Ходили вони і в дальню розвідку, зокрема, з Іорданом Спітком. Незважаючи на заборону, окремі козацькі загони діяли на свій власний розсуд, без відо-

ма командування. 4 грудня Януш Збараський, який був призначений польським послом на переговори з Москвою, писав Замойському, що якісь козаки, котрі лежали під Порховом, знову пішли в рейд за московський кордон. У цей час стався цікавий епізод з козацьким ротмістром на ім'я «Вінцентій» (?). Він зі своїм загоном супроводжував московських послів у Вільно до короля. Московити умовляли його перейти на їхній бік. Той зробив вигляд, що погодився і нібито став московським шпигуном. А насправді Вінцентій поставив до відома своє керівництво і дезінформував московських послів щодо заходів польсько-литовського уряду і військового керівництва.

У грудні Замойський був змушений звернути увагу на козаків уже у зв'язку з іншими справами. Ті стали нападати на прибалтійські землі, частину яких прибрали до своїх рук шведи. На них скаржився шведський «гетьман» і коменданти прикордонних фортець. Замойський направив до козаків універсал з категоричною вимогою не нападати на Івангородську та Янгородську волость. Водночас коронний гетьман направив до комендантів Івангорода і Нарви свого служебника Черлецького, щоб виправдатися за козаків і показати, що польська влада тут ні при чому. Комендантам було передано латинську копію універсалу до козаків. Але одночасно Замойський просив шведів звільнити тих козаків, які потрапили до їхніх рук. Листування з цього приводу, у тому числі з шведським губернатором Лівонії Понтусом де ля Гарді, продовжувалося досить довго.¹⁶ Замойський наполягав на їх видачі і обіцяв покарати винних у порушенні спокою сам. І знову, як і у багатьох інших подіях, пов'язаних з козацтвом, їхні напади на прибалтійські землі не можна оцінювати однозначно. Справа у тому, що Річ Посполита претендувала на всю територію Прибалтики (Інфлянт). Але шведський король став займати землі, котрі ще тримала Москва, але які мали відійти до Речі Посполитої. Згодом це стало причиною Інфлянтської війни зі шведами.

На цей час припадає і останній епізод діяльності козаків на півночі Московії. У грудні за наказом Замойського, який очікував появи московських військ, у рейд аж до Новгороду виправився Іордан Спітек з ротами Алімбака і Голубка (останніми ротами командували не самі ротмістри, а їх поручники) і козаками. Цей загін пустошив місцевість і шукав добрих язиків. Туди ж рушили козаки, які стояли в районі Оиочки. 26 грудня Спітек поскаржився Замойському на козацьких ротмістрів, яких він не міг намовити патрулювати дороги. Натомість козацькі роти згромадилися за чотири милі від Русі, де було багато продовольства, спокійно там стояли, а до війська провіанту не давали.¹⁷

На початку січня нового, 1582 року, коли справа укладення миру з Москвою вже наближалася до завершення, Замойський попросив Януша Збараського передати наказ всім частинам, які знаходилися в межах московських земель, повертатися в білоруські землі, до Полоцька. Окремо були названі люди Іордана, литовські роти і «козаки, які лежать за Русою». Останні непокоїли гетьмана, про що він писав і королю. Але Збараський навіть не знав, де шукати цих козаків, бо вони зайшли вглиб Московії, пустошачи там землі і чинячи «великі мордерства». Далі справа з козацьким загоном, чисельність якого складала до вісімсот чоловік, прийняла зовсім несподіваний оберт. 20 січня Збараський повідомив Замойському, що козаки, невідомо з якої причини, вирішили перейти на бік Москви. Можливо, що після закінчення війни вони вважали справу зробленою і не розглядали свій вчинок, як зраду. Цю новину приніс Збараському шляхтич Білецький, і князь негайно відправив його назад до козаків, щоб умовити їх змінити рішення. Енергійні заходи Збараського дали позитивний результат. Він звернувся до сумління козакуючої шляхти (якої в козацькому загоні було чимало),

пригрозив простим козакам карами і, очевидно, використав свій особистий авторитет.¹⁸

У зв'язку із закінченням війни Ян Замоїський видав спеціальний універсал, звернений до козацьких ротмістрів. Він заборонив козакам будь-які виправи в московські землі під страхом смертної кари і наказав готуватися до швидкого маршу назад. Цікаво, що цей універсал було викликано інформацією, що козаки знову збираються в похід. Універсал Замоїського був звернений до якогось досить великого козацького підрозділу, котрий складався з кількох рот, але діяв разом.¹⁹ Одночасно ясно, що це був інший загін, ніж той, який знаходився в Московії під Русою. І це зайвий раз свідчить про значну чисельність козацтва на цей час.

Московська війна закінчилася повного перемогою Стефана Баторія. Переможцями поверталися додому і українські та білоруські козаки. Три роки війни стали потужним каталізатором для зростання козацтва. Війна дала можливості для легальної, законної і заохочуваної урядом мобілізації козацтва і формування козацьких частин. Точної кількості козаків, які брали участь у військових діях, ми не знаємо. Маємо згадки про загони чисельністю від тридцяти-п'ятдесяти до шестисот-восьмисот чоловік. В цілому ж можна припустити, що загальна чисельність козацтва на Московській війні становила від трьох до чотирьох тисяч чоловік.

Добровільний і переважно безплатний характер козацької служби закріплював військовий промисел, так званий «козацький хліб» — життя на війні за рахунок війни, як офіційно визнану традицію. Зрештою, як відомо, скупий платить двічі. І тоді, і згодом, економлячи кошти на козаках, уряд привчав їх до надії тільки на власні сили, а значить і на власний розсуд. Коли ж після війни козаки знову розгордули активні дії проти турків і татар, стало очевидним, що тимчасові прагматичні заходи Стефана Баторія так і не змогли вирішити козацької проблеми. Він намагався виправити становище і проводив щодо козацтва, політику батога і пряника. На знак вдячності за участь у війні, Баторій підтвердив давні козацькі права, зокрема, власну юрисдикцію, звільнення від податків і право на власність.²⁰ Водночас, після нападу козаків на турецьку фортецю Бендери (Тягин), король пішов на страту тридцяти його учасників. Це теж не дало особливого результату, як і вся польська політика щодо козацтва. Але з усіх польських королів саме Стефан Баторій залишився у пам'яті козацтва як його великий покровитель. Це можна пояснити тим, що Баторій вперше удостоїв козаків особистої уваги короля і протягом кількох років під його знаменами козаки вели переможні війни. А переможців не судять.

Джерела та література:

- 1 Див. напр.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. — К — Львів, 1909. — Т. 7. — С. 1.63.
- 2 Рурський К. Перша війна Речі Посполитої з Великим князівством Московським за Баторія // Бібліотека Варшавська. — 1892. — Т. 2. — Зошит 1. — С. 93—117 (польс. м.); Рурський К. Друга війна Баторія з Великим кн. Московським // Бібліотека Варшавська., — 1892. — Т. 4. — С. 1—26 (польс. м.); Рурський К. Третя війна Баторія з Великим кн. Московським // Бібліотека Варшавська. — 1894. — Т.4.—С.228—258(польс.м.).
- 3 Архів Яна Замоїського. — Варшава, 1904. — Т. 1 (польс. м.). — С. 314—315.
- 4 Стриковський М. Хроніка Польська, Литовська, Жмудська і всієї Русі. — Варшава, 1846. — Т. 2 (польс. м.). — С. 418.

- 5 Бельський М. Хроніка. — Санок, 1856. — Т. 3 (польс. м.). — С. 1458 — 1459; Гейденштейн Р. Історія Польщі від смерті Сигізмунда Августа до 1594 року. — Петербург, 1857. — Т. 1. (польс. м.). — С. 330—331; Стрийковський М. Вказ. праця — С. 431.
- 6 Справи воєнні короля Стефана Баторія. — Краків, 1887 (польс. м.). — С. 190 — 259.
- 7 Там само. — С. 226.
- 8 Там само. — С. 238—239.
- 9 Бельський М. Вказ. праця. — С. 1480; Гейденштейн Р. Вказ. праця. — Т. 2. — С. 40; Жрудла дзейове (Джерела історичні). — Т. 20. — С. 154—164 (польс. м.).
- 10 (Пиотровский Ст.) Дневник последнего похода Стефана Батория на Россию (осада Пскова). — Псков, 1882.
- 11 Там само. — С. 133.
- 12 Архів Яна Замойського. — Варшава, 1909. — Т. 2 (польс. м.). — С. 63—64; Сто-роженко А. Стефан Баторий и днепровские казаки. — Киев, 1904. — С. 205—212.
- 13 Ключевский В. О. Сочинения. — М., 1988. — Т. 2. — С. 195.
- 14 Бельський М. Вказ. праця. — С. 1494, 1498; Гейденштейн Р. Вказ. праця — Т. 2. — С. 77.
- 15 (Пиотровский Ст.) Дневник... — С. 203.
- 16 Архів Яна Замойського. — Т. 2. — С. 125 — 128, 174, 185, 292, 300, 313, 314.
- 17 Там само. — С. 179—180.
- 18 Там само. — С. 329—330, 337.
- 19 Там само. — С. 328—329.
- 20 Жерела до історії України - Руси. — Львів, 1908. — Т. 8. — С. 53.

